

«ТЯГАР ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ»: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОБРАЗ ДОНЕЦЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Коллективна ідентичність традиційно є досить складним предметом для істориків. Ще більшу проблему становить адекватне осягнення української ідентичності. Тривалий період бездержавного існування, що означає різноманіття структур, з якими українці себе ідентифікували протягом своєї історії, робить майже неможливим розбудову єдиної жорсткої моделі. Подібним чином, але в меншому масштабі, слабо розроблена й ділянка регіональних ідентичностей. Тут мають місце ті ж самі методологічні проблеми. Втім, є декілька виключень з цього правила. Це розробка кримської, львівської та донецької ідентичностей. Сфокусуємося на історіографічному образі останньої.

Декілька слів про термінологію. Далі будемо розрізняти поняття «місцева ідентичність» у сенсі ототожнення з місцем проживання (місто або адміністративна одиниця) та «регіональна ідентичність» у сенсі ототожнення з більш територіально широкою спільнотою, включаючи території, що входять у різні адміністративні одиниці (наприклад, Донбас). Різниця між цими поняттями полягає також в наступному: «регіональна ідентичність» передбачає, що територіальна самоідентифікація конкурує за перші місця в ієрархії ідентичностей та має тенденцію до експансії до суміжних регіонів. Тоді як «місцева ідентичність» відображає, мовляв, «стандартну», паспортну прив'язку до місця проживання. «Територіальна ідентичність» буде використовуватися у якості узагальнюючого поняття, яке покриває як місцеву, так і регіональну ідентичність.

Донецька ідентичності привертала велику увагу науковців. Досить яскравим свідченням цього є широка закордонна історіографія. В ній відзначимо історичну працю американського дослідника японського походження Г. Куромії «Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння у 1870–1990-ті рр.»¹, а також масштабну працю німецької дослідниці К. Ціммер «Владні еліти в українському Донбасі: умови та наслідки трансформації старого промислового регіону» (в її основі лежить докторська дисертація 2004 р., частина джерел – інтерв'ю з донецькими бізнесменами та чиновниками)². Досить цікавою розробкою на основі методів усної історії стала праця «Робітники Донбасу говорять: виживання та ідентичність в новій Україні, 1989-1992»³.

Водночас, в новітньому українському науковому дискурсі немає жодної монографії, присвяченій донецькій ідентичності. Частково це компенсується наявністю наукових статей. В останній час, активізувалося політичне та соціальне замовлення на вивчення донецької ідентичності. Відповідно, активізувалася й квазінаукова міфотворчість. Так, в останні роки вийшла книжка політолога, керівника українського філіалу скандально відомого Інституту країн СНД. Корнілова «Донецько-криворізька республіка. Розстріляна мрія»⁴ і збірка матеріалів та статей «Проблеми регіональної ідентичності Донбасу»⁵. Вказані публікації, під виглядом зовнішнього наукового підходу і перекручуючи факти, відверто спрямовані на підведення теоретичної бази під ідею саме політичної окремішності донецького регіону.

Нарешті, варто також відзначити увагу до донецької ідентичності і з боку польових соціологів. Одним з найбільш резонансних проєктів було дослідження донецької місцевої ідентичності у порівнянні з львівською⁶. Це стало предметом цікавих дискусій вітчизняних та закордонних інтелектуалів⁷.

Загальна характеристика. Формування територіальних ідентичностей було тісно пов'язане з демографічними тенденціям та міграційними процесами. У другій половині XIX–XX ст. територія сучасної Донеччини пережила три хвилі міграції. Перша була викликана первинною індустріалізацією: так, 61,5% нових

фабрик та заводів в українських губерніях Російської імперії було побудовано на Катеринославщині⁸ (на той час до її складу входила сучасна Дніпропетровська область та значна частина Донецької). Друга хвиля – з відбудовчими процесами після громадянської війни та радянською індустріалізацією. Третя хвиля – з відбудовою після Другої світової війни. При цьому, у донецькому регіоні перший етап заселення проходив з майже «білого аркушу». Підвалини донецької ідентичності почали закладатися у 1930-ті рр. у рамках радянського модернізаційного проекту. Однак структурування, власне, регіональних ідентичностей на базі місцевих відбувалося у 1960-1970-х рр. по мірі стабілізації демографічної ситуації. У 1990-х рр. регіональні ідентичності уже стереотипізуються зовнішніми спостерігачами.

Подальша дослідницька стратегія буде наступна. Кожна з вказаних територіальних ідентичностей буде розглянута за такими аспектами:

- Базова світоглядна суперечність.
- Динаміка місцевих еліт.
- Ландшафтно-інфраструктурна ідентичність.
- Соціально-економічна ідентичність.
- Політична ідентичність і відношення до України.
- Національно-культурна ідентичність.

Базова світоглядна суперечність. Для донецької ідентичності властива суперечність між великими можливостями («стєпова вольниця») та жорсткими обмеженнями («галерна» праця). Можна погодитися з думкою Г. Куромії: «Впродовж усієї своєї історії Донбас був утіленням свободи, і саме ця свобода і визначила вкрай бруталну й жорстоку політичну історію Донбасу... Приваблений волею і можливостями цього прикордонного регіону, тут осідав строкатий люд з усієї країни і з-за її меж, а безжальна економічна експлуатація та міжетнічні сутички були частиною повсякденного життя Донбасу»⁹.

У період економічного буму у останній третині ХІХ ст. – початку ХХ ст. можливості, які надавав Донбас, порівнювали з можливостями колонізації американського Дикого Заходу. Ось, наприклад, вірш «Нова Америка» відомого російського поету О. Блока:

Черный уголь – подземный мессия,
Черный уголь – здесь царь и жених,
Но не страшен, невеста, Россия,
Голос каменных песен твоих!
Уголь стонет, и соль забелелась,
И железная воет руда...
То над степью пустой загорелась
Мне Америки новой звезда!

Примітно, що у радянський період романтизація регіону продовжувалася, лише з поправкою на пролетарські подвиги. Однак реальність була менш романтичною: свобода оберталася безправністю, можливості були невідривно пов'язані з жорсткою експлуатацією та небезпечною працею.

Динаміка місцевих еліт. Зазначу, що у Донбасі еліти формувалися насамперед за рахунок промислового сектору. При цьому спонтанно діяв меритократичний чинник: соціальні ліфти діяли, хоча й досить в обмеженому режимі.

На першому етапі індустріалізації регіону мало місце різке протиставлення між пролетаріатом та управлінськими кадрами («білими» та «синіми комірцями»), а тим більше власниками промислових активів. При цьому підприємці були головною владою в регіоні. Так, наприклад, у Юзівці комерційна структура «Новоросійське товариство» не тільки володіла усією землею, усім житловим фондом, але й надавала дозволи на іншу комерційну діяльність (до речі, щось подібне було й у 1990-ті рр., коли провідні бізнес-структури досить сильно впливали на усі боки життя населення Донецька). І при цьому «Новоросійське товариство» до 1917 р. блокувало надання поселенню статусу міста.

Після громадянської війни кордони між професійними верствами стиралися, дистанція між начальством та робітництвом скорочувалася. Звідси формувалася патерналістська модель відносин. За свідченнями очевидців, директори шахт досить глибоко уходили в усі деталі побуту своїх робітників, намагаючись допомогти їм та їхнім родинам. Однак при цьому вимагали беззаперечної лояльності та послуху. Такий підхід був властивий відносинам і у післявоєнний період.

Водночас подібна система соціальних відносин давала населенню почуття самоповаги. Не рідкістю були й відкриті конфлікти. Зокрема, за свідченнями очевидців, навіть за Радянських часів, коли піднімалися робочі навантаження без відповідної фінансової компенсації, шахтарі могли собі дозволити прийти до кабінету директора шахти та демонстративно викинути на його стіл зарплатню, тим самим виказуючи невдоволення. І саме Донеччина в УРСР у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. була центром страйкового руху.

У середині 1990-х рр. донбаські еліти зіткнулися з неможливістю нарощування свого впливу – вони були відсунуті на другі ролі дніпропетровськими елітами і навіть у своєму регіону виступали їх молодшими партнерами. Втім, це стало чимось схожим на стискання пружини – і з кінця 1990-х рр. спостерігається стрімке поширення впливу донецьких еліт, разом з чим розширюється ареал донецької ідентичності. При цьому, внутрішніми конкурентами Донецька виступали Маріуполь та, особливо, Луганськ. Однак по мірі реінтеграції господарських структур і посиленні позицій в столиці, амбіції місцевих еліт були зняті. Втім звернімо увагу, на спроби луганської інтелігенції дистанціюватися від донецької ідентичності. Зокрема, краєзнавець І. Саєнко, намагаючись доказати, що Донбас і Луганщина різні, відзначає: «Будь-який мешканець всього цього краю (більшість районів Луганської області – *В.Г.*) на запитання про місце розташування Донбасу, не вагаючись, вкаже на південь, чітко відмежовуючи його від своєї місцевості. Отже, незаперечним є те, що більша частина Луганської області не має жодного стосунку до Донбасу. Так само безпідставно зараховують до Донбасу і північну частину Донецької області»¹⁰. Він доводить свою точку зору, намагаючись вказати на відсутність у місцевій ідентичності такої важливого елементу донецької ідентичності як шахтар («ймовірність зустріти шахтаря у Луганську – така ж, як моряка у Києві»). Втім, тут більше бачиться термінологічна проблема. Місцева ідентичність, відмінна від донецькою, у Луганську безперечно є, однак більш широка регіональна ідентичність, швидше, відноситься до донецької.

У цілому, у Донбасі еліти та маси знаходилися у позитивному резонансі і як раз регіональна ідентичність була одним з інструментів збереження та посилення цього резонансу.

Ландшафтно-інфраструктурна ідентичність. Незважаючи на те, що донецький степ є частим елементом місцевого фольклору та пісенної творчості, провідною складовою донецької регіональної ідентичності є рукотворний промисловий пейзаж. Така риса зберігається й досі, тут можна погодитися з донецькими науковцями: «Багато українських міст, навіть такі великі, як Донецьк, Макєєвка, Горлівка, зберігають історично складений «селищний» характер, оскільки вони сформувалися з сукупності селищ біля підприємств (шахтах, металургійних або коксохімічних заводах). Ця явище – витвір індустріалізації. Лише потім воно стало містоутворюючим процесом. У ньому відобразилося відношення до урбанізації як до побічного явища технічної революції й індустріалізації, а не як до самостійного соціально-економічного процесу, маючому велике значення»¹¹.

Яскравим прикладом відношення до оточуючого середовища донецької ідентичності є «пальма Мерцалова», яка тривалий час виступає як символ Донецької області. Втім, у 1960–1970-х рр. були спроби окультурення зовнішнього вигляду міста: очевидці згадують, що Донецьк відзначався відносною чистотою на вулицях та працюючим ввечері освітленням. Крім того, місцеві власті ініціювали кампанію щодо висадження по місту квітів – звідси з'явилася назва «місто троянд» (а в Луганську замість троянд, вулиці прикрашали фонтанами, відповідно, воно називалося «місто фонтанів»).

Одним з ключових символів донецької ідентичності була шахта. Особливо цей образний ряд посилювався у радянський період. Хоча на його початку, більше використовувалися заводські пейзажі. Досить цікавим свідченням цього є плакати часів громадянської війни: зокрема, на плакатах під час польської кампанії червоноармійці «захищають» саме промислові пейзажі.

Соціально-економічна ідентичність. Основна соціально-економічна прив'язка – професія шахтаря (хоча в регіоні була розвинута й металургійна та машинобудівна галузі). Образ цієї професії наскрізно проходить через усю історію краю. Для

прикладу можна узяти герб міста, який не змінився з радянський часів. В нинішній Донецькій області 51 місто пов'язане з видобутком та переробкою вугілля, а у 42 з них у паливній промисловості зайнято більше 50% промислових робітників¹².

З оглядом на важливість для СРСР вугільної промисловості Донбас і до, і після Другої світової війни отримував масштабні інвестиції, мав кращі умови постачання продовольства та товарів народного вжитку. Луганський політолог Ю. Юров зазначав: «Донбас офіційно вважався привілейованим краєм, вітриною соціалізму, всесоюзною кочегаркою. Він добре постачався дешевою горілкою, ковбасою та іншими побутовими символами соціалістичного раю. Тут швидко просувалася черга на житло, вистачало робочих місць – все це приваблювало напівголодний міський та сільський пролетаріат із інших регіонів СРСР»¹³. До речі, звернімо увагу, що відразу після громадянської війни мали місце спроби мобілізаційного залучення робочої сили. Так, у лютому 1920 р., коли Донбас був оголошений єдиною економічною та адміністративно-військовою одиницею, було запроваджено трудову повинність для чоловічого населення, у кожному з 16 гірничих районів створювалася комендатура, яка підпорядковувалася Польовому штабу¹⁴. Але ініціатива провалилася – лише за їжу працювати не хотіли. Примітно, що у післявоєнний період, коли відновлення Донбасу було одним пріоритетів центрального уряду (навіть, було введено медаль «За відродження Донбасу»), було застосовано більш гнучкий підхід: за свідченням респондентів, для робіт в шахти залучали селян з центрально-українських областей примусово, через військкомати, тих, хто утікав, знову повертали назад, однак водночас досить непогано платили. У 1960-х, а ще більше у 1970-х рр. регіон був досить привабливий для робітників за економічними чинниками. Тоді як у 1990-х відбувається різке погіршення соціально-економічної ситуації (із закриттям шахт пустіли цілі селища, не рідкістю стали покинуті багатоповерхівки). А разом з цим виникла проблеми криміналізації. І хоча, вказана проблема була властива і для інших регіонів України, однак саме Донецьк став уособленням злочинності 1990-х рр.

З 2000-х рр. «новим героєм» донецької ідентичності стає бізнесмен, більше того, бізнесмен від металургії. Це стало значною мірою результатом зрушення в структурі виробництва регіону (занепад підприємств вуглепрому і, навпаки, піднесення металургії). Окрім того, мав місце парадокс, який фахівці з економіки фіксували, але залишали без пояснення: зниження обсягів виробництва в усіх галузях місцевої промисловості супроводжувався падінням чисельності працюючих в них робітників, за виключенням металургії – наприклад, у 2000 р. виробництво складало тут лише 54,5% від рівня 1990 р., а зайнятість була 107,1% (тобто була більшою, ніж за радянських часів)¹⁵. На мою думку, серед низки чинників, одне з важливіших був вплив патерналістської системи відносин: зайнятість підтримувалася штучно – більш-менш «жива» галузь свідомо використовувалася для підтримки мінімального добробуту населення.

Політична ідентичність і відношення до України. Як показують соціологічні опитування, регіональна ідентичність займає одно з перших місць серед елементів самоідентифікації населення. Це приводить до того що її носії відчують себе відособленою частиною України. Наприклад, Б. Бахтєєв наводить таке свідчення: «Ще до війни щодо людини, яка їде у Дніпропетровськ, у Донецьку казали: «Поїхав на Україну». Так само кажуть і тепер»¹⁶. Часткова ця теза підкріплюється й свідченням моїх респондентів – Київ як столиця УРСР або сама УРСР як політична одиниця широким загалом не сприймалася, у тому сенсі, що не вважалася чимось вартим уваги. А посилення регіональної ідентичності у 1990-х рр. на думку Г. Коржова було обумовлене компенсаторською функцією – ідентифікація з регіоном заповнила вакуум ідентифікації з державою¹⁷.

Водночас багато авторів вказували на те, що відособленість донецької ідентичності не означала замкненість на собі чи автономізацію. Зокрема, порівнюючи із Кримом Ю. Юров звертав увагу, що серед громадських рухів не було «автономістського», а були або сили, що виступали за приєднання до Росії або відновлення СРСР (насамперед, комуністи) та «незалежники»-сепаратисти («Громадянський конгрес України»). Однак

найбільшого впливу мали, хто виступав за посилення статусу регіону в рамках України: «...донбаська номенклатура прагне, швидше, не автономії, а загальноукраїнської влади (найскравіший приклад – урядування Ю. Звягільського)... До того ж донбаські «тлусті коти» зберегли свою владу, бо її запорукою є керівництво величезних підприємств регіону»¹⁸.

Установку в рамках донецької ідентичності на отримання влади у центрі у більш жорсткому тоні сформулював Б. Бахтєєв: «перетворення України на колонію Донбасу розглядається багатьма донбасівцями як цілком бажаний стан речей»¹⁹. Таке є зовнішнє сприйняття установок регіональної ідентичності. Тоді як з внутрішньої точки зору, вказана «експансивність» виростає з впевненості з одного боку, з у своїй виключності та ефективності місцевих форм соціального буття, а з іншого, з бажанням «ощасливлувати» населення більшої політичної одиниці, таким же чином як тривалий час Донбас ошаслилював метрополії вугіллям.

В семіотичному плані досить показово, що герб міста Донецьк не був змінений після 1991 р. Це підкреслює місцеву заявку на впевненість у життєспроможності та адекватності новим економічним та політичним умовам «донецьких традиційних цінностей».

Вказана ментальна установка зіграла свою позитивну роль під час політичної кризи 2004 р. На з'їзді депутатів Південно-Східних областей України у листопаді у м. Северодонецьк (до речі, більшу активність у його організації проявляли вихідці з харківського регіону) лунали заклики аж до створення нової південно-східної української федеративної держави зі столицею у Харкові чи утворення автономії, однак врешті-решт у еліт перемогла позиція щодо знаходження компромісу на всеукраїнському рівні. На мою думку, не останню роль у готовності до компромісу зіграли саме вищевказані «експансивні» орієнтації донецької ідентичності.

Національно-культурна ідентичність. В літературі зустрічаються два протилежних підходи. За одним Донбас не фігурує як окремішня культурна цілісність. Наприклад, соціолог М. Пірен у своїй праці «Етнополітика в Україні: соціо-

психологічний аналіз» виділила історико-етнографічні регіони і включила Донецьку та Луганські області у Слобожанщину (разом з Харківською областю)²⁰.

Іншим екстремумом є теза про існування окремої і, більше того, ворожої українській донецької цивілізації. Автор цієї концепції Б. Бахтєєв так згущав барви: «Свою цивілізацію донбасівці розглядають як вищу за українську – попри домінування некваліфікованої шахтарської праці, попри надто значну кількість осіб із кримінальним минулим і відповідним до нього кримінальним світоглядом, попри виразно сільській побут у навіть нецентральных районах великих міст, не кажучи вже про шахтарські селища... Відчуттю вищості донбаської цивілізації сприяють і радянські традиції, точніше, типово радянські уявлення про економічний розвиток»²¹. Очевидно, що має місце перебільшення та надто емоційність оцінок, тим більше самий цитований автор нижче сам дивується та піддає критиці ситуацію, коли на Сході України «западенців» сприймають як «бандитів», на Заході – «бандитами» вважають «східняків».

По мірі промислового розвитку регіону тут формувалася культура, властива для інших індустріальних центрів імперії. Ось як подібну культуру описують дослідники Уралу: «Гірничозаводська культура займала проміжне становище між традиційною народною та культурою індустріального суспільства. Від народної організації життя гірничозаводський світ успадкував тісний зв'язок з народним календарем, з природним та землеробським циклом. Для селянської культури властиві надіндивідуальність, канонічність форм, які передаються майже у незмінному вигляді. Міську культуру пов'язують з ярко вираженим індивідуальним началом людини, з уявленнями про самовираження та самовизначення»²².

Разом з індустріалізацією, в регіон мігрувало російське населення, яке вливалось в поліетнічне середовище. У результаті з зовнішньої точки зору місцеве населення сприймалося як російське, але щоб враховувати різноманітне етнічне походження називалося «російськомовним». Варто прислухатися до критики соціологом Г. Коржовим стереотипу (який, у тому числі, є одним з елементів й самоідентифікації) проросійського

та начебто ворожого до української культури Донбасу: дослідник вказує, що вказаний міф ігнорує факти – саме у рамках донецької ідентичності сформувалися такі значні постаті української культури як В. Стус, І. Дзюба та ін. Хоча й визнає, що «російська мова і авторитарно-кримінальний тип міської ментальності були факторами адаптації в цьому регіоні»²³.

Протягом 1990-х рр. погляд на Донбас як на виключно «російськомовний» регіон викликала критику: «Останнім часом Донеччину (в ширшому розумінні слова) багато хто з діячів Росії та їхніх однодумців в Україні відносить до регіонів, де живе так зване російськомовне населення, яке за приписуванням йому змістом має відповідати настирливо культивованому в добу панування більшовицької ідеології поняттю «нова історична спільність – радянський народ». Причому, той химерний колосальний народ хоч теоретично й мусив поєднати в собі риси близько двохсот різних за антропологічними, мовними, релігійними, історичними, географічними ознаками народів, проте повинен був поголовно засвоїти лише одну мову – російську, яка є національною ознакою конкретного народу»²⁴. Тому пропонувалося інтелігенції різних етнічних груп регіону створювати альтернативу – піднімати національну ідентичність, як наприклад, у випадку українців та греків: «Українська та грецька інтелігенція Донеччини мусить усвідомити сама і просвітити своїх земляків, що вони не «російськомовне населення», а представники народів з давньою культурою, з глибокою духовністю, котрі не тільки ніколи не мали територіальних претензій один до одного, а й допомагали одне одному в різні періоди боротьби за волю»²⁵. Однак у 2000-х рр. «російськомовне» населення вже сприймалося як усталений елемент зовнішньої ідентичності Донбасу.

Закінчуючи хотілося б зазначити, що на сьогоднішній день донецька територіальна ідентичність виступає у якості одного з своєрідних «мажоритарних акціонерів» української пострадянської ідентичності. Після того, як і політична система, і економічна база опинилася під домінуючим впливом носіїв саме цієї ідентичності, можна очікувати відповідну еволюцію й загальноукраїнської ідентичності. Безперечно, не буде механічної

заміни, швидше, варто вести розмову про інтенсифікацію тих чи інших елементів. Окрім того, однобічна скерованість ментальної динаміки у бік тієї чи іншої територіальної ідентичності матиме у відповідь кристалізацію інших територіальних самоідентифікацій. Це буде змушувати гальмувати територіальні ухили або зменшувати вплив тих елементів ідентичностей, що не можуть стати компромісними. А це не можливо без більш детального розуміння вказаних територіальних ідентичностей.

¹ Kuromiya H. Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s. – Cambridge, 1998.

² Zimmer K. Machteliten im ukrainischen Donbass. Bedingungen und Konsequenzender Transformation einer alten Industrieregion. – Berlin, 2006.

³ Siegelbaum L., Walkowitz D. Workers of the Donbass speak: survival and identity in the new Ukraine, 1989–1992. – New York, 1995.

⁴ Корнилов В. Донецко-криворожская республика: Расстрелянная мечта. – Харьков, 2011.

⁵ Проблемы региональной идентичности Донбасса. Сборник аналитических статей / Авторы-составители: А. Иванов, А. Мартынов. – Донецк, 2011.

⁶ Див. Таблиці одновимірних розподілів трендового соціологічного дослідження «Львів–Донець: соціологічних аналіз групових ідентичностей та ієрархій соціальних лояльностей 1994, 1999, 2004 рр.» // Україна модерна («Львів–Донець: соціальні ідентичності в сучасній Україні». Спеціальний випуск). – Ч. 12(2). – Київ–Львів, 2007. – С. 299–356.

⁷ Там само. – С. 7–26.

⁸ Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К.: «Наукова думка», 1968. – С. 25.

⁹ Куромія Г. Цит. пр. – С. 18.

¹⁰ Саєнко І. Донбас і Луганщина – дві великі різниці // Історична правда, 29.08.2012.

¹¹ Социально-экономическое развитие городов промышленного региона. – Донецк: ИПЭПИ НАН Украины, ООО «Юго-Восток, Лтд», 2002. – С. 41.

¹² Там само. – С. 79.

¹³ Юров Ю. Кримська карта в донбаському пасьянсі // Генеза. Філософія. Історія. Політологія. – К.: «Генеза», 1995. – С. 189.

¹⁴ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: «Основи», 1996. – С. 101.

¹⁵ Социально-экономическое развитие городов промышленного региона. – Донецк: ИПЭПИ НАН Украины, ООО «Юго-Восток, Лтд», 2002. – С. 101–104.

¹⁶ Бахтєєв Б. Вказ. пр. – С. 95.

¹⁷ Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 40.

¹⁸ Юров Ю. Цит. пр. – С. 191.

¹⁹ Бахтєєв Б. Цит. пр. – С. 96.

²⁰ Пірен М. Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз. – К., 2007. – С. 38, 45.

²¹ Бахтєєв Б. Цит. пр. – С. 95.

²² Баженова Е.А. Механизмы формирования уральской идентичности в индустриальную эпоху / Е.А. Баженова // Известия Уральского государственного университета. – 2007. – № 52. – С. 261–269. [http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0052\(03_22-2007\)&xsl=showArticle.xslt&id=a29&doc=../content.jsp](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0052(03_22-2007)&xsl=showArticle.xslt&id=a29&doc=../content.jsp)

²³ Коржов Г. Цит. пр. – С. 39, 42.

²⁴ Пономарів О. Рідна мова і національне відродження народів Донеччини // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 92.

²⁵ Там само. – С. 94.